

ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА
В УКРАЇНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ
РЕАЛІЗАЦІЇ СУДАМИ

Коллективна монографія

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДАМИ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
О. В. Кириченка

Дніпро – 2022

УДК 342.9+343.1+346.9+347.9

П 76

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний
університет» (протокол від 29.09.2022 № 1)*

Рецензенти:

Легка О. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів;

Тулянцева І. В. – кандидат юридичних наук, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду;

Холод Р. С. – кандидат юридичних наук, суддя Комунарського районного суду м. Запоріжжя.

Авторський колектив:

Алфьорова Т. М., канд. юрид. наук, доц.; *Давидюк В. М.*, докт. юрид. наук, засл. юрист України; *Ірха Ю. Б.*, канд. юрид. наук, засл. юрист України; *Лежнєва Т. М.*, канд. юрид. наук, доц.; *Мосейко А. Г.*, канд. юрид. наук; *Негодченко В. О.*, докт. юрид. наук, проф.; *Пеньков С. В.*, докт. юрид. наук, доц.; *Потін М. М.*, докт. юрид. наук, проф.; *Черноп'ятов С. В.*, канд. юрид. наук.

П 76 Принципи судочинства в Україні та проблеми їх реалізації судами :
колект. монограф. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. В. Кириченка.
Дніпро : ЛПРА, 2022. 289 с.

ISBN 978-966-981-710-5

У монографії розглянуто проблеми реалізації судами принципів судочинства в Україні, а також проблемні питання щодо принципів адміністративного, кримінального, цивільного та господарського судочинства.

Видання розраховано на науковців, науково-педагогічних працівників, здобувачів закладів вищої освіти, в яких готують правників, працівників правоохоронних органів та суду, адвокатів, а також усіх, хто цікавиться проблемами принципів судочинства.

ISBN 978-966-981-710-5

© Колектив авторів

© ДГУ, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	8
<i>Ірха Ю. Б.</i> Еволюція поглядів на зміст та сутність поняття «доступ до правосуддя».....	8
<i>Потін М. М.</i> Принцип справедливого правосуддя: міжнародний та національний досвід.....	46
РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	71
<i>Давидюк В. М.</i> Особливості застосування принципів адміністративного судочинства під час розгляду та вирішення податкових спорів.....	71
<i>Мосейко А. Г.</i> Адміністративно-правові засади реалізації права на справедливий судовий розгляд в Україні: проблеми імплементації міжнародних стандартів.....	103
<i>Негодченко В. О.</i> Особливості реалізації права на захист в кримінальному судочинстві України.....	126
<i>Пеньков С. В.</i> Додержання конституційного принципу верховенства права в кримінальному судочинстві при встановленні відповідальності за корупційні злочини (на прикладі злочину, передбаченого ст. 368-5 КК України).....	151
РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	181
<i>Алфьорова Т. М.</i> Підготовче судове засідання у цивільному процесі: поняття, принципи та порядок проведення.....	181
<i>Лежнєва Т. М.</i> Принцип змагальності в цивільному процесі: поняття, елементи, співвідношення з іншими принципами.....	205
<i>Черноп'ятов С. В.</i> Доктрина JURA NOVIT CURIA в цивілістичному судочинстві України.....	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	261

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Ірха Ю.Б.

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України
начальник науково-дослідного відділу
Державного науково-дослідного інституту МВС України*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЗМІСТ ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ»

Розвиток соціально-економічних та суспільно-політичних відносин, наукової думки, права, державних інститутів сприяв виробленню у суспільстві стійкого переконання, що побудова демократичної і правової держави не можлива без забезпечення ефективних механізмів реалізації, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб відповідно до принципу верховенства права.

Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія) у своїй доповіді «Про верховенство права» вказала, що верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. Поняття верховенства права вимагає, щоб усі відповідальні за прийняття рішень особи ставились до будь-якої людини з повагою до її гідності, з дотриманням принципу рівності, раціонально і відповідно до закону, а також щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які незаконні рішення в незалежних і неупереджених судах за справедливою процедурою (п. 16).

Крім того, у вказаній доповіді Венеційська комісія наголосила, що у державі, в основі якої лежить принцип верховенства права, ключове значення має роль судової влади. Саме вона є гарантом справедливості – основоположної цінності правової держави. Життєво важливо, щоб судова система була наділена повноваженнями визначати які закони застосовуються і є дійсними для конкретної справи, вирішувати справи про встановлення фактів і застосовувати закон до фактів, відповідно до належної, тобто достатньо прозорості і передбачуваної, методології тлумачення (пункт 54)⁷.

⁷ Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 04.04.2011 № 512/2009, схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року «Верховенство права» (CDL-AD (2011) 003rev). URL :

У процесі реалізації прав, свобод і законних інтересів, виконання своїх обов'язків жоден суб'єкт права не може уникнути ризику їх порушення органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами. У зв'язку з цим у суспільстві виникає потреба, а в державі обов'язок створення механізмів для їх швидкого та ефективного поновлення, охорони та захисти відповідно до вимог справедливості.

За твердженнями Джона Екелара з Оксфордського університету, в основі концепції верховенства права знаходиться ідея про те, що:

- суспільство керується правом;
- парламент існує для того, щоб ухвалювати закони для суспільства в цій країні;
- демократичні процедури існують для того, щоб до складу парламенту, який ухвалює ці закони, входили члени парламенту, які обираються народом цієї країни і підзвітні йому;
- суди існують для того, щоб забезпечити застосування та дотримання законів, прийнятих парламентом, а також загального права, створеного самими судами. Ця роль включає забезпечення того, щоб виконавча гілка влади виконувала свої функції відповідно до закону.

Зазначений науковець вважає, що для того, щоб суди виконували зазначену функцію, люди повинні мати безперешкодний доступ до них. Без такого доступу закони можуть стати мертвою буквою, робота, яку виконує парламент, – марною, а демократичні вибори членів парламенту – безглуздою шарадою. Саме це відрізняє суди від інших органів, які надають публічні послуги⁸.

Право на судовий захист є одним із фундаментальних природних прав людини та, одночасно, гарантією усіх інших прав і свобод. Це право належить до громадянських прав людини, є невідчужуваним та непорушним, воно визнано на міжнародному та національному рівнях. В Україні це право закріплене в Конституції України і держава має безумовний конституційний обов'язок його гарантувати та захищати (ст.ст. 1, 3, 8, 55 Конституції України)⁹.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях наголосив, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 20.04.2020).

⁸ Eekelaar John. Access to justice. *Journal of Social Welfare & Family Law*. 2018. Vol. 40. № 1. P. 101.

⁹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді; кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку; суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (абз. 1 п. 1 резолютивної частини Рішення від 25.11.1997 № 6-зп¹⁰, п. 1 резолютивної частини Рішення від 25.12.1997 № 9-зп¹¹).

Світовий досвід, як зазначає В. Бойко, свідчить про те, що рівень демократії у суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади, його спроможністю об'єктивно й неупереджено прийняти судові рішення виключно на основі норм права та відновити порушені права і свободи людини¹². Професор В. Городовенко наголошує, що для кожної людини у правовій державі насамперед важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик особи¹³.

Право на судовий захист, поряд з правом на справедливий судовий розгляд, правом на ефективний засіб правового захисту та іншими складовими, сформувавши доктрину доступу до правосуддя.

Формування концепції «доступ до правосуддя» (access to justice) відбулося у 70-ті роки ХХ століття під час реалізації так званого Флорентійського проекту під керівництвом Мауро Капелетті. Цей проект

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 № 6-зп у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

¹¹ Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

¹² Бойко В. Ф. Відбувається поступова трансформація сутності суду, який з органу примусу перетворюється на орган захисту прав і свобод людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 4. С. 2.

¹³ Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178.

реалізовувався під егідою ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та мав на меті осмислення універсальних фундаментальних основ судової влади, базових процесуальних прав. У межах зазначеного проекту досліджувалися доповіді європейських країн, на основі яких мали бути продемонстровані та проілюстровані загальні тенденції розвитку правосуддя у світі, у тому числі загальні проблеми та виклики.

У національних доповідях відображалися не тільки питання процесуального права, але й була спроба розглянути сутнісні риси правосуддя у відповідній країні, а також зіставити зазначені риси з загальними тенденціями розвитку правосуддя у світі. Як зазначає Є. Фокин, Флорентійський проєкт був направлений на формування нової філософії правосуддя. На підставі отриманих результатів був створений «рух за доступ до правосуддя» («access to justice movement») – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального судового захисту¹⁴.

Розроблена концепція «доступу до правосуддя» відображає існуючі тогочасні суспільні запити та очікування щодо правосуддя, і спрямована на підвищення реального рівня судового захисту, а також ефективності вирішення соціальних конфліктів, у тому числі за участю нових суб'єктів правовідносин – великих груп населення, у справах щодо захисту споживачів, учасників корпоративних відносин і навколишнього середовища. Вказана концепція охоплює не тільки порядок звернення до суду та отримання доступу до судового захисту, але й необхідність забезпечення допомоги незахищеним верствам населення¹⁵.

У своєму дослідженні М. Капелетті та Б. Гарт дійшли висновку, що зміст поняття «доступ до правосуддя», хоч і не легко визначити, однак воно стосується якості правової системи – системи, за допомогою якої люди можуть захищати права та/або вирішувати суперечки під загальною егідою держави. По-перше, правова система має бути однаково доступною для всіх, а по-друге, ця система має забезпечувати досягнення результатів, які є індивідуально та соціально справедливими. У своїй праці науковці наголошувала на необхідності подолання існуючих бар'єрів, які перешкоджають різним категоріям громадян отримати доступ до правосуддя. Водночас, вони звертали увагу на те, що реформи правової системи мають бути продуманими,

¹⁴ Фокин Е. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человек. *Международное правосудие*. 2018. № 4 (28). С. 100, 101.

¹⁵ Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авт. ; под. ред. Т. Г. Морщаковой. Москва : Мысль, 2012. 584 с. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=670146&p=8> (дата звернення: 20.04.2020).

враховувати ймовірні ризики, а також існуючі можливості та потенціал судів, процесуальних процедур та адвокатів¹⁶.

Іноземні науковці стверджують, що доступ до правосуддя охоплює різноманітні значення, які є відправними точками для створення майбутніх програм та їх розвитку. Дебати про значення терміну «правосуддя» та моделей «доступу» є досить складними. У судах дискусія щодо доступу до правосуддя швидко перетворюється на питання права, яке є або має бути створено суддями, на підставі різноманітного розуміння ними справедливості, ролі судової влади, ефективності судових процесів та їх значення у забезпеченні соціальних змін у суспільстві.

Вчені зазначають, що для більшості справедливість означає соціальну справедливість, а доступ до правосуддя – життєво важливий елемент досягнення цієї мети. Під час дискусій щодо розуміння понять «доступ», «правосуддя» та «доступу до правосуддя» виникаю неминучі питання обмеженості ресурсів та необхідності їх нормування. Увага на доступі до правосуддя зумовлює необхідність ретельного розгляду закону і наслідків його впливу, особливо на обездолених, особливо в аспекті різного розуміння сутності суспільного блага¹⁷.

Загалом, доступ до правосуддя є надзвичайно широким поняттям, яке розглядають як концепцію, принцип або право. З метою з'ясування змісту поняття «доступ до правосуддя» насамперед необхідно проаналізувати міжнародні стандарти доступу до правосуддя та підходи зарубіжних вчених до його розуміння.

Як інститут міжнародного права у сфері захисту прав людини право на доступ до правосуддя визначає правові обов'язки держав, згідно з якими вони мають діяти певним чином або утримуватися від дій з метою заохочення та захисту прав і свобод окремих осіб чи груп.

Право на доступ до правосуддя А. Корпен розглядає як самостійне загально визнане право людини, передбачене нормами міжнародного права, під яким необхідно розуміти забезпечену державою рівну можливість будь-якого зацікавленої особи безперешкодно звернутися до судових або інших механізмів здійснення правосуддя, а також можливість участі у процесі розгляду спору на всіх його стадіях. На його думку,

¹⁶ Garth, Bryant G. and Cappelletti, Mauro. Access to Justice : The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. 1978. P.182, 292. URL : <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2140&context=facpub>;The (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁷ Julia Bass, W.A. Bogart, and Frederick H. Zemans. Access to Justice for a New Century – The Way Forward. Toronto. Law Society of Upper Canada, 2005. P. 2, 3. URL : https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1095&context=faculty_books (дата звернення: 20.10.2021).

основними етапами становлення права на доступ до правосуддя в міжнародному праві є:

- 1) VI ст. до н. е. – V ст. н. е. – фрагментарне регулювання процесуальних прав індивідів у договорах між державами;
- 2) VI – XVI ст. – визначення порядку відновлення порушених прав індивідів на території іноземної держави у двосторонніх міжнародних договорах;
- 3) XVII ст. – початок 40-х рр. XX ст. – формування міжнародно-правового звичаю заборони відмови ц правосудді іноземному громадянину;
- 4) середина 40-х рр. – початок 70-х рр. XX ст. – закріплення принципу рівності перед законом і судом в універсальних міжнародних договорах;
- 5) середина 70-х рр. – початок 80-х рр. XX ст. – визнання права на доступ до правосуддя окремими міжнародними органами;
- 6) 1985 г. – по теперішній час – перехід до універсального регулювання права на доступ до правосуддя і безпосередньо становлення загальновизнаного права на доступ до правосуддя¹⁸.

На міжнародному рівні сформовано та продовжують вдосконалюватися стандарти права людини на доступ до правосуддя. На переконання професора Л. Наливайко, міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя – це передбачена міжнародними нормативно-правовими актами система універсальних, загальнообов'язкових принципів та норм, на основі яких забезпечується реалізація права на доступ до правосуддя відповідно до вимог громадянського суспільства і правової держави¹⁹.

Міжнародно-правові стандарти доступу до правосуддя поширюються на всіх індивідів незалежно від особливостей їх правового становища і мають здійснюватися у всіх випадках звернення особи до процедури вирішення спору. Такі стандарти передбачають наявність наступних суб'єктивних прав індивіда:

- право на інформацію про права та засоби їх захисту;
- право на звернення до органу правосуддя;
- право на неприпустимість дискримінації при зверненні до правосуддя;

¹⁸ Корпен А. С. Право на доступ к правосудию и механизмы его защиты в современном международном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2019. С. 4, 8.

¹⁹ Наливайко Л. Р., Верба І. О. Міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 17.

- право на неприпустимість втручання держави у здійснення особою доступу до правосуддя;
- право на достатній термін звернення;
- право на юридичну допомогу, у тому числі безкоштовну, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- право на перекладача;
- право на обґрунтовані і розумні витрати при зверненні до правосуддя;
- право бути ефективно представленим в процесі;
- право на обґрунтоване рішення органу правосуддя;
- право на доступ до процедури виконання рішення²⁰.

Право на доступ до правосуддя і такі його складові як право звернення до суду, право на справедливий судовий розгляд та право на ефективний засіб правового захисту, закріплено, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 8); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст.ст. 6, 13); Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року (стаття 6); Конвенції про статус біженців 1966 року (ст. 16); Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1976 року (ст.ст. 2, 14); Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року (ст. 2); Конвенції про міжнародний доступ до правосуддя 1980 року; Конвенції про права дитини 1989 року (ст. 12); Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (ст. 9); Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року (ст. 47); Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року (ст. 13).

Крім того, забезпечення кожному права на доступ до правосуддя та його складових елементів є невід’ємною частиною зобов’язань держав–учасниць ОБСЄ, а також країн ЄС та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) (*перелік основних міжнародно-правових актів з питань забезпечення доступу до правосуддя наведено у додатку – Ю. І.*).

Генеральна Асамблея ООН у декларації наради на високому рівні «Верховенство права на національному і міжнародному рівнях» вказала на необхідності забезпечення для всіх людей рівного доступу до системи правосуддя; важливості підвищення інформованості населення про юридичні права. Держави зобов’язалися вживати всі необхідні заходи для надання справедливих, прозорих, ефективних, недискримінаційних і підзвітних послуг, які сприяють доступу до системи правосуддя, у тому числі надання правової допомоги (п. 14).

²⁰ Корпен А. С. Вказ. праця. С. 9.

Крім того, у зазначеній декларації наголошено, що неформальні механізми правосуддя, що функціонують відповідно до міжнародно-правових норм з питань захисту прав людини, відіграють позитивну роль у вирішенні спорів. Громадяни мають мати повний і рівний доступ до таких механізмів (п. 15)²¹.

У Резолюції «Права людини при здійсненні правосуддя» Генеральна Асамблея ООН наголосила, що створення і збереження стабільних суспільств та законності в постконфліктних ситуаціях зумовлює необхідність зміцнення національного потенціалу держав у сфері здійснення правосуддя шляхом реформування судової системи, поліції, пенітенціарної системи та системи ювенальної юстиції, а також за рахунок посилення незалежності, підзвітності та прозорості судових органів (п. 9)²².

У Резолюції про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації Комітет міністрів Ради Європи зазначив, що ніхто не може бути в силу перешкод економічного характеру позбавлений можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, повноважних виносити рішення по цивільних, господарських, адміністративних, соціальних чи податкових справах; з цією метою кожна особа має бути наділена правом на необхідну безоплатну правову допомогу в судовому провадженні. При розгляді того, чи така допомога є необхідною, слід враховувати: а) фінансові можливості та зобов'язання відповідної особи; б) очікувані судові витрати (принцип 1); безоплатна правова допомога має охоплювати всі витрати особи, якій вона надається, зокрема гонорари адвокатів, мита, витрати на експертизу, відшкодування видатків свідків і витрати на переклад. Бажано, щоб надання безоплатної правової допомоги звільняло від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат (принцип 3). Крім того, у зазначеній резолюції наголошено, що держава має забезпечувати особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідних юридичних консультацій з усіх питань, які можуть зачіпати їхні права та інтереси і потрапляють у сферу застосування принципу 1 (принцип 12); юридичні консультації мають надаватися або на безоплатній основі, або за умови сплати особою,

²¹ Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях, Принята резолюцией 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ruleoflaw2012.shtml (дата звернення: 20.09.2021).

²² Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Права человека при отправлении правосудия» від 20.12.1971 № 2858 (XXVI) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_838#Text (дата звернення: 20.09.2021).

яка звернулася по консультацію, суми, яка відповідає її фінансовим можливостям (принцип 13)²³.

У Рекомендації стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя Комітет міністрів Ради Європи запропонував державам здійснювати заходи щодо інформування громадськості про місцезнаходження і компетенцію судів, а також про порядок звернення та захисту своїх інтересів у суді (п. 1); сприяння примиренню або заохоченню сторін до примирення чи дружнього врегулювання спору до або під час судового провадження (п. 3); максимального скорочення строків ухвалення судових рішень (п. 8); скорочення судових витрат, у тому числі гонорарів адвокатів і експертів. Прийняття заяв до провадження не має залежати від сплати стороною державі грошової суми, розміри якої є нерозумними з огляду на питання, що є предметом розгляду (п.п. 11, 12, 13); запровадження спрощеного порядку розгляду малозначних справ (п. 15)²⁴.

За твердженням І. Верби, більшість міжнародних стандартів права на доступ до правосуддя можна класифікувати на організаційні та правові. До організаційних стандартів, на її думку, належать: інформування громадян про засоби захисту своїх прав у суді; спрощення організації процесу судового розгляду; прискорення процесу розгляду справи; усунення економічних перешкод доступу до правосуддя; забезпечення державою суддів і судових органів необхідними матеріальними засобами для сприяння виконання ними своїх функцій.

Водночас, правовими стандартами на погляд І. Верби є:

- 1) нормативно-правове гарантування права на відкриття нового судового провадження з метою захисту порушеного права особи;
- 2) передбачення в національній правовій системі механізму доступу особи до необхідних засобів судового захисту;
- 3) гарантування права на безоплатну правову допомогу для окремих категорій осіб;
- 4) обов'язок враховувати прецедентну практику Європейського суду з прав людини;
- 5) постійне оновлення законодавства, що регулює здійснення правосуддя з метою його модернізації;
- 6) удосконалення правового статусу суддів;

²³ Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації від 02.03.1978 № (78) 8. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_3.pdf (дата звернення: 20.09.2021).

²⁴ Рекомендація Комітета міністрів державам-членам стосовно способів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 № R (81)7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення: 20.09.2021).

7) заборона дискримінації права особи на доступ до правосуддя;

8) юридична відповідальність за порушення права особи на доступ до правосуддя²⁵.

ООН розглядає доступ до правосуддя як основний принцип верховенства права, наголошуючи що за відсутності доступу до правосуддя люди не в змозі досягнути того, щоб їх голос був почутий, реалізовувати свої права, здійснювати боротьбу з дискримінацією або притягнути до відповідальності осіб, відповідальних за прийняття рішень. У сфері захисту верховенства права ООН спрямовує свої зусилля, насамперед, на підтримку держав щодо забезпечення доступу до правосуддя²⁶.

Доступ до правосуддя є важливою частиною мандата Програми розвитку ООН (далі – ПРООН) щодо викорінення бідності та людського розвитку. Доступ до правосуддя розглядають не тільки як доступ безпосередньо до суду або забезпечення юридичного представництва. Він визначається як такий, що має забезпечити законні та справедливі юридичні та судові результати. ПРООН має на меті розширювати та посилювати доступ до правосуддя за допомогою процесів, які поважають права людини і покращують їх захист.

У ПРООН переконані, що існує тісний взаємозв'язок між встановленням демократичного управління, зменшенням бідності та забезпеченням доступу до правосуддя. Вважається, що демократичне управління підживляється там, де відсутній доступ до правосуддя для всіх категорій громадян (незалежно від статі, раси, віросповідання, віку, класу чи віросповідання). Доступ до правосуддя також тісно пов'язаний зі скороченням масштабів зuboжіння населення, адже бути бідним та маргіналізованим означає бути позбавленим вибору, можливостей, доступу до основних ресурсів та голосу при прийнятті рішень. Відсутність доступу до правосуддя зменшує ефективність програм з демократичного управління та подолання бідності, оскільки обмежує забезпечення прозорості, підзвітності та участі громадян у врядуванні.

Фахівцями ПРООН виокремлено фактори, які досить часто послаблюють систему правосуддя:

– довготривалі затримки; непомірно висока вартість використання системи; відсутність доступного та прийняттого

²⁵ Верба І.О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 17. Т. 1. С. 41.

²⁶ Access to Justice. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/> (дата звернення: 20.04.2020).

юридичного представництва; зловживання владою та повноваженнями; слабке виконання законів, судових рішень тощо;

- суворі законодавчі або практичні обмеження засобів правового захисту;

- гендерна упередженість та інші бар'єри в законодавстві та правовій системі, низький рівень грамотності;

- відсутність фактичного захисту осіб, які перебувають в установах виконання покарань;

- відсутність належної інформації про законодавче регулювання і судову практику, обмеженість загальновідомих знань про права;

- відсутність належних систем правової допомоги;

- обмежена участь громадськості у програмах реформ;

- надмірна кількість законів;

- формалістичні та дорогі юридичні процедури (у кримінальних та цивільних судових справах, в адміністративних справах);

- уникнення громадянами правової системи через економічні причини, страх чи почуття даремності її використання²⁷.

Комітет ООН з ліквідації дискримінації у відношенні жінок у своїй Загальній рекомендації № 32 щодо доступу жінок до правосуддя вказує, що доступ до правосуддя є правом, яке має багатовимірний характер. Це право охоплює такі аспекти, як можливість відстоювання своїх прав у суді; наявність, доступність, якісність та підзвітність системи правосуддя; надання засобів правового захисту для потерпілих. Реалізація права на доступ до правосуддя є однією з основних умов забезпечення верховенства права та ефективного управління (п. 1). У п. 14 зазначеної рекомендації розкрито зміст структурних елементів права на доступ до правосуддя, а саме:

- «можливість судового захисту» передбачає надання жінкам безперешкодного доступу до правосуддя та створення умов і можливостей, які дозволяють їм вимагати дотримання прав, визначених у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1999 року;

- «наявність» передбачає створення судів, квазісудових чи інших органів на всій території держави – в міських, сільських і віддалених районах, а також забезпечення їх функціонування та фінансування;

²⁷ Access to Justice. Practice Note. UNDP. 2004. pp. 3, 4, 6, 23 URL: https://www.undp.org/content/dam/aplaws/publication/en/publications/democratic-governance/dg-publications-for-website/access-to-justice-practice-note/Justice_PN_En.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

– «доступність» передбачає, що всі системи правосуддя, як формальні, так і квазісудові, мають бути безпечними, економічно і фізично доступними для жінок і пристосованими для задоволення їх потреб, у тому числі потреб жінок, які страждають від пережесної або множинної дискримінації;

– «якісність» систем правосуддя передбачає відповідність всіх компонентів системи міжнародним стандартам компетентності, ефективності, незалежності та неупередженості; оперативне надання належних і ефективних засобів правового захисту та створення механізмів для їх реалізації з урахуванням гендерних факторів. Якісність також передбачає відповідність систем правосуддя місцевим умовам, їх динамічний і представницький характер, відкритість для інноваційних практичних заходів, здатність враховувати у своїй роботі гендерні фактори і зростаючу потребу жінок у правосудді;

– «надання засобів правового захисту» передбачає прийняття системою правосуддя реальних заходів, спрямованих на захист жінок і повноцінне відшкодування будь-якої завданої шкоди;

– «підзвітність» систем правосуддя забезпечується за рахунок використання механізмів контролю, покликаних гарантувати їх відповідність принципам можливості судового захисту, наявності, доступності, якості та надання засобів правового захисту. Підзвітність систем правосуддя також передбачає контроль за діями фахівців систем правосуддя та притягнення їх до визначеної законом відповідальності у разі вчинення ними правопорушень²⁸.

Світовий банк у своїй діяльності керується розуміння того, що доступ до правосуддя – це здатність індивідів та громад до вирішення спорів та захисту своїх права. Такий підхід сприяє досягнення ним своїх цілей – усунення бідності та сприяння спільному добробуту. Світовий банк вважає, що доступ до правосуддя надає вразливим верствам населення можливості запобігати та протидіяти різним формам зловживань, створює умови для запобігання та пом'якшення конфліктів та насильства. Крім того, вважається, що доступ до правосуддя допомагає бізнесу, особливо мікро, малим та середнім підприємствам, а також має вирішальне значення для надання високоякісних державних послуг у всіх сферах²⁹.

²⁸ Общая рекомендация № 33, касающаяся доступа женщин к правосудию (2015) : Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fGC%2f33&Lang=ru (дата звернення: 21.10.2021).

²⁹ Elaine Panter and Georgia Harley. Access to Justice Advances Development Goals. *Governance notes.*: World Bank Group. Washington, D.C. 2019. № 11. P. 1. URL:

Виокремлюють п'ять напрямів роботи Світового банку з питань забезпечення доступу до правосуддя:

- реформи судів;
- надання юридичних послуг та правової допомоги;
- освіта та поширення інформації;
- альтернативне вирішення спорів;
- підзвітність державного сектору³⁰.

Світовий банк співпрацює із країнами-клієнтами для розширення доступу до існуючих юридичних послуг та покращення правових можливостей. Залежно від потреб конкретної держави, заходи охоплюють створення таких інструментів як мобільні суди, юридичні клініки, альтернативне вирішення суперечок та юридичні послуги, що надаються не юристами (paralegal services). Ініціативи також зосереджуються на законотворчому процесі та на використанні законодавчих механізмів та інститутів правосуддя для покращення підзвітності державного сектора³¹.

У процесі надання країнам допомоги у розвитку механізмів забезпечення доступу до правосуддя Світовий банк сформував низку рекомендацій, зокрема:

- заходи щодо реформування правосуддя мають враховувати потреби незаможних верств населення;
- у процесі втручання у сферу правосуддя мають враховувати особливості соціально-правового характеру;
- індивідуальний доступ до правосуддя не слід розглядати поодиноким, а скоріше із загальносистемної точки зору
- реформи системи правосуддя є більш успішними у разі їх ініціювання місцевими спільнотами (адвокатами, юристами, громадськими організаціями);
- необхідно створювати умови для незалежної діяльності громадянського суспільства
- освітні послуги можуть бути ефективними у разі, якщо вони базуються на вирішенні конкретних юридичних проблем громадян;

<http://documents.worldbank.org/curated/en/525971549953718000/Access-to-Justice-Advances-Development-Goals> (дата звернення: 21.10.2021).

³⁰ Maru, Vivek. Access to Justice and Legal Empowerment : A Review of World Bank Practice. Justice and development working paper series; World Bank, Washington, DC. 2009. no. 9. P. 2 URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18102> (дата звернення: 21.10.2021).

³¹ Elaine Panter, Georgia Harley. Access to Justice Advances Development Goals. *Governance notes*. 2019. No. 11. Washington, D.C. : World Bank Group. P. 1. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/525971549953718000/Access-to-Justice-Advances-Development-Goals> (дата звернення: 10.09.2021).

– має існувати ефективний механізм надання публічної інформації;

– використання механізмів позасудового вирішення спорів має здійснюватися на засадах рівності та справедливості процесу, а також враховувати вигоди щодо вартості, часу та злагоди³².

В Європі вважають, що доступ до правосуддя є не лише самим по собі правом, він також забезпечує реалізацію інших прав. Доступ до правосуддя дозволяє людям захищатися від посягань на їхні права, відшкодувати шкоду, завдану цивільними правопорушеннями, притягувати до відповідальності виконавчу владу та захищати себе у кримінальних провадженнях. На переконання експертів, доступ до правосуддя є важливим елементом верховенства права та пронизує цивільне, кримінальне та адміністративне право. Доступ до правосуддя одночасно є і процесом і метою, він має вирішальне значення для осіб, які прагнуть скористатися іншими процесуальними та матеріальними правами³³.

Агентство основних прав ЄС зазначає, що не існує стандартизованої концепції «доступу до правосуддя». Це поняття розглядають через призму права на справедливий судовий розгляд та права на ефективний засіб правового захисту, які гарантовані ст.ст. 6, 13 ЄКПЛ, ст. 14 Пакту про громадянські і політичні права, ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Відповідно до положень цих міжнародних документів доступ до правосуддя розглядають як такий, що охоплює:

- право на ефективний доступ до органу вирішення спорів;
- право на справедливе провадження;
- право на своєчасне вирішення спорів;
- право на адекватне відшкодування;
- принципи ефективності та результативності.

Зазначене агентство звертає увагу на те, що термін «доступ до правосуддя» зазвичай не використовується як юридична термінологія і не часто використовується безпосередньо на практиці, зокрема у Європейському суді з прав людини, який керується переважно правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту (ст.ст. 6, 13 ЄКПЛ). Водночас, опрацювання міжнародно-правових актів

³² Maru Vivek. Access to Justice and Legal Empowerment : A Review of World Bank Practice. Justice and development working paper series; World Bank, Washington, DC. 2009. № 9. P. 18. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18102> (дата звернення: 10.09.2021).

³³ Handbook on European law relating to access to justice. 2016. P. 11, 16. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

та практики їх застосування дало можливість фахівцям виокремити термінологію, яка пов'язана із поняттям «доступ до правосуддя» і може як замінити його, так і позначати окремі його складові елементи³⁴.

Згідно зі стандартами ЄСПЛ під доступом до правосуддя слід розуміти здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного й безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права³⁵. У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначив, що право на судовий захист не є абсолютним і може бути обмежено.

Так, у справі «Ashingdane v. the United Kingdom» ЄСПЛ вказав, що держави мають право установлювати обмеження на потенційних учасників судових розглядів, але ці обмеження повинні переслідувати законну мету, бути співмірними й не настільки великими, щоб спотворити саму сутність права (п. 57)³⁶. У подальшому ці твердження були розвинуті у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom», в якій ЄСПЛ зазначив, що такі обмеження дозволяє сама суть права, передбаченого ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки воно за своєю природою вимагає регулювання державою – регулювання, що може різнитися залежно від часу та місця і відповідно до потреб і ресурсів суспільства та особи. При встановленні таких обмежень, держави користуються певною свободою розсуду, однак встановлені обмеження мають не порушувати чи зменшувати доступ, що залишився особі такою мірою, що завдають шкоду самій суті права. Такі обмеження не будуть сумісними із ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо вони не мають правомірної мети і коли відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими засобами та поставленою метою (п. 194)³⁷.

Європейські експерти Довідас Віткаускас і Григорій Диков звертають увагу на те, що право на доступ до правосуддя, в аспекті практики ЄСПЛ, охоплює 4 основні проблемні сфери:

– відсутність або нестача правоздатності з боку заявника для подання цивільного позову (Справа «Golder v. the United Kingdom») або

³⁴ Access to justice in europe: an overview of challenges and opportunities. European Union Agency for Fundamental Rights. Luxembourg, 2010. P. 14, 15, 16. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1520-report-access-to-justice_EN.pdf (дата звернення: 10.09.2020).

³⁵ Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 19.

³⁶ Рішення ЄСПЛ від 28.05.1985 року у справі «Ashingdane v. the United Kingdom». URL: [https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v\[1\].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf](https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v[1].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf) (дата звернення: 10.09.2020).

³⁷ Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1986 року у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom». URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1986/8.html> (дата звернення: 20.04.2020).

апеляції в кримінальній справі (Справа «Paron v. France») чи для отримання судового рішення (Справа «Ganci v. Italy»);

– процесуальні перешкоди доступу, такі як обмеження строків (Справа «Hadjianastassiou v. Greece») і судові витрати (Справа «Kreuz v. Poland»);

– практичні перешкоди доступу, такі як недостатність правової допомоги (Справа «Airey v. Ireland»);

– непідсудність відповідачів у цивільних справах (Справа «Osman v. United Kingdom»)³⁸.

У процесі забезпечення доступу до правосуддя держави зобов'язані не тільки створювати умови для звернення особи до відповідних органів системи правосуддя, але утримуватися від дій, які б спрямованих на примушування заявника відмовитися від звернення або змінити його зміст.

ЄСПЛ вважає, що тиск може бути як у формі прямого примусу і відвертих актів залякування дійсних або потенційних заявників, членів їх сімей, юридичних представників, так і у формі непрямих впливів через непрямі недоречні контакти (Справа «Mamatkoulov і Askarov проти Туреччини», п. 102). ЄСПЛ звертає особливу увагу на уразливий стан особи, яка подає скаргу, а також ризик можливого впливу на неї з боку органів влади (Справа «Iambor проти Румунії» (№ 1), п. 212). Заявник може перебувати в особливо незахищеною ситуації, наприклад під час утримання під вартою, коли його контакти з сім'єю та зовнішнім світом обмежені (Справа «Cotlet проти Румунії», п. 71).

Неприпустимими способам впливу, що обмежують право на судовий захист особи, яка звертається до суду, за практикою ЄСПЛ також є:

– допити, що проводяться компетентними органами стосовно предмету скарги (Справа «Akdivar and Others v. Turkey», п. 105; Справа «Tanrikulu v. Turkey», п. 131);

– погрози порушити кримінальну справу проти адвоката заявника (Справа «Kurt проти Туреччини», п.п. 159-165) або скарга органів влади на адвоката під час внутрішніх розглядів (Справа «McShane проти Сполученого Королівства», п. 151);

– примус поліцією адвоката і перекладача до дачі пояснень щодо заявленої вимоги справедливої сатисфакції (Справа «Fedotova v. Russia», п.п. 49-51);

³⁸ Довидас Виткаускас, Григорій Диков. Защита права на справедливое судебное разбирательство в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Серия пособий Совета Европы. Воронеж: ООО Фирма «Элист», 2014. С. 39–40. URL: <https://rm.coe.int/16806f1617> (дата звернення: 20.04.2020).

- заборона на зустріч заявника зі своїм адвокатом і лікарем (Справа «(Voicenco v. Moldova)», п.п. 158, 159);
- недотримання конфіденційності розмов заявника з адвокатом у переговорному приміщенні (Справа «Oferta Plus SRL v. Moldova», п. 156);
- відмова адміністрації установи виконання покарань надіслати скаргу до ЄСПЛ через невичерпання заявником національних засобів правового захисту (Справа «Nurmagomedov v. Russia», п. 61);
- зауваження керівництва в'язниці з метою залякування, тривале ненадання канцелярського приладдя для листування з ЄСПЛ, а також ненадання необхідних копій документів для відправки в ЄСПЛ (Справа «Gagiu v. Romania», п. 94);
- загрози з боку адміністрації установи виконання покарань (Справа «Petra v. Romania», п. 44);
- здійснення тиску на свідка у справі щодо умов утримання під вартою (Справа «Novinski v. Russia», п. 119);
- відмова компетентних органів надати заявнику копії документів, необхідних для подачі заяви до ЄСПЛ (Справа «Nayduon v. Ukraine», п. 68)³⁹.

Заступник керівника юридичної школи Кардіффського університету (Уельс, Велика Британія) Річард Мурхед зазначає, що доступ до правосуддя не можна просто прирівнювати до надання правової допомоги. Доступ до правосуддя охоплює справедливе поводження з особою відповідно до закону, і у разі прояву до неї несправедливості – компенсацію заподіяної шкоди. Під правом на доступ до правосуддя розуміється не лише доступ до адвокатів та судів, а й доступ до омбудсменів, консультаційних органів та поліцейського захисту. Крім того, це означає, що органи державної влади поведуться належним чином, роблять закони менш складними і більш зрозумілими, а громадяни мають базове розуміння своїх прав⁴⁰.

У 2005 році професор Родерік Макдональд виокремив п'ять «хвиль» історичного розвитку розуміння поняття «доступ до правосуддя» в Канаді. Кожна «хвиля» охоплює питання або проблеми, які мали бути вирішені для забезпечення доступу до правосуддя.

Перша «хвиля» (1960 – 1970 рр.) – доступ до адвокатів і судів. У даний період увагу зосереджувалася на наданні правової допомоги незаможним верствам населення, а також на питаннях витрат, зволікань та труднощах у правовій системі.

³⁹ Рябцева Е.В. Международно-правовые гарантии и пределы реализации права на доступ к правосудию. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 6 (25). С. 79–80.

⁴⁰ Jon Robins Access to justice is a fine concept. What does it mean in view of cuts to legal aid? URL: <https://www.theguardian.com/law/2011/oct/06/access-to-justice-legal-aid-cuts> (дата звернення: 20.12.2020).

Друга «хвиля» (1970 – 1980 рр.) – інституційна реконструкція. Реформи були спрямовані цивільне судочинство з метою прискорення судових процесів, скорочення витрат та підвищення доступності судових прав. Реформи охоплювали створення судів з розгляду незначних справ, колективних спорів. Удосконалювався інститут відшкодування судових витрат. Держави розробляли позасудові механізми вирішення «масових спорів» за відповідними видами позовів.

Третя «хвиля» (1980 – 1990 рр.) – демістифікація закону. Пов'язана із ухвалення Канадської хартії прав і свобод 1982 року. У цей період значна увага приділяється проблемам забезпечення рівності. Доступ до правосуддя став охоплював питання рівності результатів, а не тільки можливості і здатності звертатися до суду. Запроваджувався розгляд справ за окремими категоріями. Були переглянути принципи та процеси ухвалення вироків щодо неповнолітніх, корінного населення. Значна увагу приділялася питанням відновного правосуддя.

Четверта «хвиля» (1990–2000 рр.) – превентивне право. Запроваджувалося альтернативне вирішення спорів з метою створення для громадян умов для уникнення конфліктів, або швидкого їх вирішення до моменту їх перетворення на юридичний спір.

П'ята «хвиля» (2000 р. – по сьогодні) – активний доступ до правосуддя. На перший план виходять питання матеріальної та процесуальної справедливості та рівного доступу до правових інститутів. Вважається, що для подолання безправ'я, зневаги і розмежування громадян доступ до правосуддя має охоплювати доступ до юридичної освіти, державної служби, поліції, правоохоронних органів, парламенту та юридичним спільнотам⁴¹.

На переконання Родеріка Макдональда, в умовах ліберальної демократії справжній доступ до правосуддя вимагає, щоб усі люди мали рівне право брати участь у роботі кожної установи, де закон обговорюється, створюється, організовується, адмініструється, тлумачиться та застосовується⁴².

Канадський професор Івон Дандуранд аргументовано стверджує, що доступ до правосуддя, як концепція, охоплює всі елементи, необхідні для того, щоб люди могли визначати та керувати

⁴¹ Roderick A Macdonald, “Access to Justice in Canada Today” in Julia Bass, WA Bogart and Frederick H. Zemans, eds, Access to Justice for a new Century: The Way Forward (Toronto: Law Society of Upper Canada, 2005) at 19. Proceedings of a conference held in May 2003. URL: <https://static1.squarespace.com/static/511bd4e0e4b0cecdc77b114b/t/548b6124e4b0f598520cadcf/1418420516064/FINAL+++Annotated+Bibliography+Defining+Access+to+Justice.pdf> (дата звернення: 08.09.2021).

⁴² Jennifer A Leitch. Having a say: ‘access to justice’ as democratic participation. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1469726/1/04_Access_to_Justice_w_DOI.pdf (дата звернення: 08.09.2021).

повсякденними юридичними потребами, вирішувати юридичні проблеми, вимагати задоволення скарг і дотримання прав. Науковець звертає увагу на те, що Канадська асоціація адвокатів визначила такі цілі доступу до правосуддя: 1) забезпечення матеріальної та процесуальної справедливості; 2) задоволення основних інтересів сторін спору; 3) задоволення спору самим процесом його вирішення; 4) зменшення ризиків, пов'язаних із спорами; 5) зменшення шкоди для сторін спору та інших осіб, у тому числі суспільства; 6) розширення можливостей сторін спору для вирішення інших спорів; 7) сприяння конструктивним відносинам між сторонами спору; 8) вирішення спорів за участю відповідних фахівців; 9) підвищення культури ведення спорів для сторін, фахівців, суспільства; 10) сприяння дотриманню законодавчо визначеної соціальної політики.

У своєму дослідженні І. Дандуранд дійшов висновку, що система правосуддя має охоплювати необхідні інститути, знання, ресурси та послуги, які допомагали б громадянам уникати або вирішувати повсякденні правові питання, проблеми та суперечки. З огляду на цей рівень доступу до правосуддя має вимірюватися за чотирма показниками: 1) поширеність правових проблем; 2) реакція на юридичні потреби; 3) справедливий і рівноправний доступ до правосуддя; 4) соціально-економічні наслідки доступу до правосуддя⁴³.

Професор Ендрю Канон з Австралії вважає, що доступ до правосуддя охоплює: можливість людей отримати доступ до законного представництва; достатність правової допомоги; вартість здійснення правосуддя; заходи щодо скорочення тривалості та складності судових процесів та підвищення їх ефективності;

- альтернативні способи здійснення правосуддя;
- адекватність механізмів фінансування та ресурсів для громадських юридичних центрів;
- можливість корінного населення отримати доступ до правосуддя⁴⁴.

На переконання європейської дослідниці В. Терцієвої право на доступ до правосуддя гарантує кожній людині доступ до незалежного і неупередженого суду, справедливий і законний судовий розгляд у

⁴³ Yvon Dandurand and Jessica Jahn. Access to Justice Measurement Framework. P. 1, 2-3, 10.

URL: https://www.researchgate.net/publication/329881785_Access_to_Justice_Measurement_Framework_Measurement_Working_Group_1. (дата звернення: 10.11.2021).

⁴⁴ Cannon Andrew. Access to Justice. Senate Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/264424194_Access_to_Justice (дата звернення: 15.11.2021).

випадках, коли існує загроза свободі або майну особи. Доступ до правосуддя пов'язаний із незалежністю судової влади та юридичною грамотністю. Науковець наголошує, що важливим компонентом доступу до правосуддя, є можливість доступу до компетентного адвоката, особливо в умовах, коли держава використовує свої правові ресурси, щоб звинуватити особу у вчиненні злочину. Доступ до кваліфікованої правової допомоги також необхідний і у цивільних справах.

За твердженнями Веселли Терцієвої внаслідок економічної та соціальної трансформації багато людей у країнах Центральної і Східної Європи не можуть собі дозволити оплату послуг адвоката. Уряди цих країн функціонують в умовах дефіциту бюджетних коштів, а тому не можуть одночасно задовольнити усі законні вимоги громадян щодо їх соціального захисту. Внаслідок цього незахищені верстви населення виключаються з політичних та економічних процесів, а також не мають свого представництва в органах публічної влади. В. Терцієва звертає увагу на існуванні багатьох перешкод для ефективного доступу до правосуддя, зокрема: високі судові витрати, процесуальні обмеження, складне законодавство, неефективні механізми примусового виконання, корупція⁴⁵.

На переконання американського професора Тересси Марчіорі, яка є консультантом з питань реформи системи правосуддя, здатність громадян звертатися до органів правосуддя з метою задоволення їх скарг та вирішення конфліктів, є суттєвим елементом верховенства права, демократії, прав людини та розвитку загалом. Науковець наголошує, що доступ до правосуддя охоплює всі елементи, необхідні для того, щоб громадяни могли задовольняти свої скарги та вимагати дотримання їх прав, а саме:

- існування законодавчої бази, що забезпечує всебічні та рівні права усім громадянам відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини;
- висока правосвідомість та правова грамотність населення;
- наявність доступних та посильних юридичних консультацій та представництва;
- наявність відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини доступних, посильних, своєчасних, ефективних, кваліфікованих, неупереджених, некорупційних механізмів вирішення спорів, яким довіряють громадяни;

⁴⁵ Edwin Rekosh, Kyra A. Buchko, Vessela Terzieva. Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists, New York, 2001. P. 214 URL: <https://www.pilnet.org/public-interest-law-resources/35-pursuing-the-public-interest-a-handbook-for-legal.html> (дата звернення: 15.11.2021).

– ефективних та неупереджених механізмів виконання судових рішень.

З метою оцінки рівня доступу до правосуддя у конкретній державі, Т. Марчіорі запропонувала використовувати такі показники як: 1) існуючі права і пільги; 2) правова допомога та представництво; 3) правова обізнаність та грамотність/думки та уявлення про право та правосуддя; 4) основні юридичні питання, з якими стикаються громадяни/вжиті дії /отримані результати/ залучення засобів кримінального судочинства для їх вирішення; 5) довіра/задоволення в діях органів правосуддя; 6) доступність органів правосуддя; 7) процедури; 8) механізми апеляції; 9) незалежність судової влади; 10) корупція; 11) прозорість та підзвітність; 12) виконання судових рішень; 13) потенціал системи правосуддя; 14) спеціальні суди та процедури; 15) альтернативне вирішення спорів⁴⁶.

Досліджуючи зміст поняття «доступ до правосуддя», вважаємо за необхідне звернути увагу, що воно охоплює як доступ до національних органів правосуддя, так і міжнародних органів, юрисдикція яких визнана у конкретній державі на конституційному і законодавчому рівнях.

Звернення до міжнародних механізмів захисту прав і свобод можливе після вичерпання усіх національних засобів юридичного захисту. Однак, як наголошує А. Корпен, це обмеження не є абсолютним. Вичерпання національних засобів захисту не вимагається якщо:

- в державі немає інститутів, які забезпечують правосуддя;
- існуючі інститути не можуть забезпечити адекватне відшкодування завданої шкоди або особа не може ними скористатися через нестачу коштів;
- особа не знає про можливість апеляції або вважає такі заходи неефективними⁴⁷.

За твердженнями К. Рябцевої міжнародна юрисдикція є «запасним інструментом» у боротьбі з безкарністю, який може бути застосований лише там, де система правосуддя держави, в якій було вчинено правопорушення, нездатна або не схильна покарати винного. Ефективність будь-якої міжнародно-правової системи захисту прав людини залежить головним чином від рівня доступу індивідів до неї. На

⁴⁶ Teresa Marchiori. A Framework for Measuring Access to Justice Including Specific Challenges Facing Women. *Report commissioned by UN Women realized in partnership with the Council of Europ.* 2015. P. 5, 11. URL: <https://rm.coe.int/1680593e83> (дата звернення: 20.11.2021).

⁴⁷ Корпен А. С. К вопросу о содержании права на доступ к правосудию. *Право. Журнал Высшей школы экономики.* 2016. №2. С. 116.

сьогодні існують суттєві обмеження щодо доступу індивідів до міжнародних чи міждержавних судів, інших міжнародних інститутів захисту прав і свобод людини. Межі доступу до міжнародного правосуддя визначаються юрисдикцією міжнародних та міждержавних судових органів.

На підставі аналізу діяльності міжнародних і міждержавних судів, К. Рябцева виокремила такі елементи права на доступ до правосуддя (міжнародного характеру):

1) право користуватися міжнародним судовою захистом (безпосередньо, опосередковано), а також добровільна відмова від нього, якщо це допустимо;

2) право вимагати від будь-якої особи, у тому числі органів держави (посадових осіб), не чинити перешкод у користуванні правом на міжнародний судовий захист;

3) право звернутися до держави в особі відповідних органів (посадових осіб) у разі, якщо реалізація права на міжнародний судовий захист неможлива без їх активних дій;

4) право звернутися до держави в особі відповідних органів (посадових осіб) за захистом у разі, коли приватна особа або державний орган (посадова особа) чинять перешкоди у користуванні правом на міжнародний судовий захист, або коли певний державний орган відмовляється зробити активні дії, без яких користування цим правом стає неможливим⁴⁸.

На думку Є. Фокіна, доступність правосуддя означає не тільки зняття зайвих організаційних бар'єрів, але й особливий характер діяльності суду. У судовому рішенні мають бути надані змістовні, чіткі та зрозумілі аргументи щодо кожної позиції сторін у справі. Доступність правосуддя вважається реалізованою і забезпеченою, тільки якщо сама судова діяльність, до якої заявник отримав доступ, має всі ознаки правосуддя⁴⁹.

В. Каменков обґрунтовано вважає, що доступність правосуддя є однією з категорій, які вказують на рівень розвитку держави, ступінь демократичності та соціальної спрямованості її органів, а також наявність дієвих механізмів прав відповідних суб'єктів⁵⁰. Його колега Р. Філіпчіка переконаний, що сутність доступності правосуддя полягає

⁴⁸ Рябцева Е. В. Международно-правовые гарантии и пределы реализации права на доступ к правосудию. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 6 (25). С. 79, 80.

⁴⁹ Фокин Е. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человека. *Международное правосудие*. 2018. № 4 (28). С. 103, 108.

⁵⁰ Каменков В. С. Субъектная доступность экономического правосудия Белоруссии. *Вестник Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь*. 2008. № 7. С. 6.

у відсутності надмірних, необґрунтованих правових і практичних перешкод для звернення до суду, а також розгляду і вирішення справи у суді⁵¹.

Принцип доступності правосуддя, як стверджує І. Мартиненко стверджує, означає забезпечену законом можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом свого порушеного права і отримати такий захист. Відповідно до цього принципу будь-яка зацікавлена особа (громадянин, індивідуальний підприємець або юридична особа), яка вважає, що її права та інтереси порушені або оспорені, має право звернутися за судовим захистом і, використовуючи надані законом процесуальні засоби, добиватися його здійснення в судовому порядку. При цьому держава зобов'язана такий захист надати⁵².

З часу отримання незалежності в Україні відбувається прогресивний розвиток розуміння змісту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3)⁵³.

Зазначені конституційні приписи зобов'язують державу створювати та розвивати ефективні механізми реалізації, охорони та захисту прав і свобод, зокрема шляхом забезпечення доступу до правосуддя.

У Рішенні від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 Конституційний Суд України вказав, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (абз. 10 п. 9 мотивувальної частини)⁵⁴.

⁵¹ Филипчик Р. І. Конституционное право граждан на судебную защиту в Республике Беларусь : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Минск, 2008. С. 4.

⁵² Мартыненко И. Э. Судостроительство и судопроизводство по хозяйственным спорам : учеб. Пособ. Гродно : ГрГУ, 2009. С. 126, 127.

⁵³ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

⁵⁴ Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03> (дата звернення: 20.12.2020).

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, вказано, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи і основою справедливого судочинства. Принцип вільного доступу до правосуддя передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи, територіально зручне місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України. Судові витрати, які несе особа, не повинні бути перешкодою для судового захисту її прав. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим. Однією з важливих умов доступності правосуддя є поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів; правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для вирішення її справи. Водночас доступність до правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому порядку. Держава повинна сприяти розвитку таких недержавних інституцій, як третейські суди, посередники (медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду⁵⁵.

Незважаючи на те, що Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів була ухвалена ще у 2006 році, багато її положень у повній мірі залишаються не реалізованими й досі. Після кожних виборів президента чи парламенту у нашій державі практично першим же питанням виникає необхідність реформування судової системи та суміжних інститутів, які «попередники» зробили корумпованими й неефективними. Про що можна пересвідчитися, опрацювавши законодавчі пропозиції та ухвалені зміни до законів України, які регулюють діяльність Конституційного Суду України, судів системи судоустрою України, адвокатури, прокуратури, надання правової допомоги, виконання судових рішень, а також положення стратегічні документи довгострокового планування, зокрема Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, національні стратегії у сфері прав людини, які затверджені відповідними указами президентів України у 2015 та 2021 роках.

⁵⁵ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 20.10.2021).

Зазначені документи хоч і спрямовані на покращення доступу громадян до правосуддя, однак їх реалізації ускладнюється відсутністю належного фінансування (як судової системи загалом, так і заходів, які передбаченні у цих документах); незадовільним кадровим, матеріально-технічним, та інформаційним забезпеченням органів системи правосуддя; недосконалістю або колізійністю матеріальних та/або процесуальних норм; наявністю прогалин у законодавстві. Крім того, на окремі аспекти забезпечення доступу до правосуддя впливає політична нестабільність та відсутність консенсусу. Так, в нашій державі вже досить довгий час не проводяться конкурси на заміщення вакантних посад суддів, внаслідок чого в окремих районах взагалі відсутні судді і не здійснюється судочинство.

Доступ до правосуддя, проблеми його забезпечення та перспективи розвитку є предметом дослідження багатьох українських вчених. Так, О. Михайленко вважає, що поняття «доступ до правосуддя» і «доступність правосуддя» доцільно відрізнити. Доступ необхідно пов'язувати з відповідним дозволом тих, від кого залежить надання можливості звернутися до правосуддя для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Доступність правосуддя можна тлумачити як одну із його засад, іншими словами, – це можливість усіх бажаючих вільно і без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів⁵⁶.

За твердженнями В. Божика, критеріями якісної реалізації судової реформи є забезпечення доступу громадян до правосуддя, їх права на справедливе судові рішення та гарантування реальної незалежності суддів.⁵⁷

Доступність правосуддя, як наголошує І. Мокрицька, є невід'ємним атрибутом правової держави. У цьому розумінні, чітке і недвозначне законодавче врегулювання суспільних відносин, що пов'язані з правами особи, – це необхідна передумова додержання відповідних прав, а в разі їх порушення – запорука санкціонованого та регламентованого державою захисту. Повною мірою це стосується і гарантій реалізації права на звернення до суду, невід'ємною складовою якого є доступ до правосуддя. Реальне забезпечення доступу до правосуддя залишатиметься, найімовірніше, бажаним результатом,

⁵⁶ Михайленко О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 3. С. 40.

⁵⁷ Божик В. І. Ефективність судової реформи в контексті законодавчої новел щодо суддівського врядування. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 12.

своєрідним «дороговказом» на шляху до подальшої демократизації системи судочинства⁵⁸.

У своїй праці Ю. Матат наголошує, що право на доступ до правосуддя впливає із принципу міжнародного права, який забороняє відмову у правосудді, є одним із найважливіших елементів права на судовий захист. Доступність до правосуддя полягає в неприпустимості встановлення державою будь-яких перешкод на шляху до правосуддя. Реалізувати право на правосуддя – означає досягти кінцевої мети судочинства – захисту порушеного чи оспорюваного права. Відтак і доступ до правосуддя, і сама процедура відправлення правосуддя є взаємопов'язаними складниками поняття «доступність правосуддя»⁵⁹.

Під доступністю правосуддя І. Марочкін розуміє нормативно закріплену і реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав⁶⁰. Водночас, Н Мазаракі вважає, що широке розуміння права на доступ до правосуддя, закріпленого у ст. 8 Конституції України, надає можливість стороні вільно обирати найбільш прийнятний спосіб вирішення спору, в процесі якого буде досягнута не тільки мета правосуддя, але і реалізовані визначальні для сторін права та законні інтереси⁶¹.

Доступ до правосуддя, на переконання І. Жаровської, є складним правовим механізмом, що являє собою систему правових заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутися до органів правосуддя та отримати захист свого права». Автор визначає доступ до правосуддя не тільки як можливість подання звернення до органу правосуддя, але і як право на отримання справедливого рішення у справі⁶².

Доступність правосуддя як зазначає Н. Сакара, є певним стандартом, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизується в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і

⁵⁸ Мокрицька І. Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1 (11). С. 6. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.pdf> (дата звернення: 25.10.2021).

⁵⁹ Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 19, 23.

⁶⁰ Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.). Київ, Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 33.

⁶¹ Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. С. 397.

⁶² Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : монограф. Львів : Вид. ЛКА, 2007. С. 185.

безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду. Дослідниця вважає, що доступність правосуддя складається з певних інститутів, функціонування яких забезпечує:

- реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав;
- механізми захисту всіх прав людини, у тому числі й тих, які належать до так званих прав третього покоління;
- усунення фінансових перешкод за рахунок звільнення певних категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті;
- справедливий розгляд справи та ефективно відновлення порушених прав;
- можливість скористатися послугами представника або отримати правову допомогу іншим способом.⁶³

На переконання О. М. Овчаренко, доступність правосуддя – це стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. Автор поділяє доступність правосуддя на два рівнозначних напрямки – інституційний (або судоустрійний) і процесуальний (судочинний).

Інституційними елементами доступності правосуддя є: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про суд; в) універсальність юрисдикції суду; г) компетентність суду; д) стабільність судової системи. А доступність судового процесу пропонується оцінювати через такі його характеристики, як: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота процесу; в) доступ до судового рішення; г) виконання судового рішення.

Крім того, дослідник виокремлює соціальні елементи доступності правосуддя: а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві; б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, який складається з їх правової обізнаності та довіри до суду; в) рівень правосвідомості суддів як носіїв судової влади. А також звертає увагу на те, що зміст поняття «доступність правосуддя» містить також економічні елементи: а) фінансування безоплатної правової допомоги для осіб, не здатних сплатити послуги свого представника в суді; б) розумність судових витрат; в) створення процесуального механізму з відстрочки, розстрочки

⁶³ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монограф. Харків : Право, 2010. С. 47.

або часткового чи повного звільнення від сплати судових видатків на користь держави; г) фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість незалежного правосуддя.

З огляду на співвідношення між станом нормативного закріплення та практикою реалізації О. Овчаренко поділяє доступність правосуддя також на формальну та реальну. Формальна має місце, якщо право громадян на звернення до суду закріплено на законодавчому рівні, але виникають перешкоди для цього: правові (обмеження юрисдикції суду) і фактичні (коли внаслідок недосконалої організації роботи судів звернення громадян розглядаються повільно або створюються різні перепони бюрократичного характеру). Реальна доступність правосуддя має місце у разі збігу нормативного змісту цього принципу і практичного стану його реалізації.

Цінність доступності судової влади, як зазначає О. Овчаренко, неприпустимо зводити лише до того, що остання інституційно оформлена в систему відповідних органів, наділена необмеженою компетенцією у вирішенні правових конфліктів, а кожна особа має реальну (а не абстрактну) можливість подати заяву до суду у випадку порушення її прав. Доступність полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і в можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обтяжена різноманітними правовими та фактичними перешкодами на момент звернення до суду чи в процесі судового розгляду⁶⁴.

За твердженнями Т. Брезіної, під доступом до правосуддя слід розуміти як здатність фізичних та юридичних осіб безперешкодно отримати судовий захист та як доступ до незалежного й безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права. Розглядувана категорія разом із такими елементами, як остаточність судового рішення та своєчасність виконання остаточних рішень, є невід'ємними складниками права на суд, яке, у свою чергу, посідає одне з основних місць у системі фундаментальних цінностей будь-якого демократичного суспільства.

Повноцінна реалізація права на доступ до правосуддя можлива лише за умови налагодженості відповідного механізму забезпечення, що обумовлює першочергові завдання останнього – збалансована охорона, комплексний захист та ефективне поновлення порушеного права,

⁶⁴ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монограф. Харків : Право, 2008. С. 59, 61, 64, 69, 72, 73, 179.

включаючи, за наявності для того підстав, виплату справедливої сатисфакції⁶⁵.

На переконання С. Давиденка, право доступу до правосуддя – це нормативно закріплена і забезпечена державою реальна можливість кожної зацікавленої особи безперешкодного звернення безпосередньо до компетентних державних органів (дізнання, слідства, прокуратури) та суду за відновленням своїх порушених злочином прав, свобод і законних інтересів, без якого особа не може реалізувати право на судовий захист». ⁶⁶ Водночас, А. Луганський стверджує, що доступ до правосуддя варто розглядати через рівень забезпеченості законом та практичної змоги безперешкодно звернутися до суду, отримати відповідне судове рішення по суті справи, примусове виконання якого забезпечено державою, а також у разі потреби мати можливість його оскаржити чи домогтися виконання. Автор вважає, що доступ до правосуддя, обумовлений також можливістю використання особою усіх міжнародних та національних гарантій права на справедливий суд у процесі звернення до суду та судового розгляду, включаючи процедури оскарження судового рішення і його виконання⁶⁷.

У контексті дослідження проблем забезпечення доступу до правосуддя, важливо, на наш погляд, звернути увагу на питання правової освіченості та поінформованості громадян. Поряд зі стійким розумінням необхідності опанування нових технологій, у значній кількості людей досі існують серйозні прогалини у знаннях щодо належних їм прав і свобод, а також національних і міжнародних механізмів їх охорони і захисту.

В умовах вільного доступу до правової інформації, публічності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, безперешкодної участі громадськості у суспільно-політичному та соціально-економічному дискурсі, в Україні продовжують існувати труднощі у забезпеченні громадянам доступу до правосуддя. Однією з причин цього є низький рівень правової поінформованості населення, передусім вразливих та незахищених верств, внаслідок чого вони:

1) не знають про наявність у них відповідних прав і свобод, можливостей та способів їх реалізації;

⁶⁵ Брезіна Т. М. Доступ до правосуддя як складова права на судовий захист. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 43.

⁶⁶ Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. С. 8.

⁶⁷ Луганський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. С. 7.

2) невчасно звертаються за правовою допомогою, а також до суду, правоохоронних органів та інших уповноважених суб'єктів за охороною і захистом своїх прав і свобод;

3) не можуть швидко поновити свої права і свободи, отримати відшкодування завданої шкоди;

4) є вразливими до маніпуляції їх поведінкою, зловживання довірою, втрати рухомого чи нерухомого майна.

Ще у 1993 році В. Боєр наголошував на важливості забезпечення правової поінформованості населення. На його переконання, правова поінформованість є критерієм, який визначає ступінь оволодіння правовою інформацією, з огляду на освіту людини, її правовий досвід, соціальний статус, інтереси та психологічні установки. Правова поінформованість є дієвим інструментом реалізації творчої ролі права та дозволяє громадянам найбільш повно використовувати їхні демократичні права і свободи. Вона сприяє формуванню поваги до правового закону, розвиває правове мислення, формує правову культуру, стимулює соціально зрілу поведінку особи у правовій сфері⁶⁸.

За твердженнями Д. Александрова правова поінформованість – це знання групою та її членами законів та інших правових настанов, як уже діючих, так і нових, що розробляються суб'єктами правотворчості, а також уміння орієнтуватися в них при прийнятті рішень, котрі стосуються власного життя і діяльності. Цей компонент не може бути сформований раз і назавжди. Він може знаходитися на належному рівні розвитку, якщо: потрібна людям інформація постійно до них надходить; це відбувається відповідно до вимог часу і потреб громадян; надходження такої інформації та коментарі до неї надаються компетентними людьми та характеризуються вірогідністю⁶⁹.

Правова поінформованість людини, як зазначає Р. Осіпов, є найголовнішим фактором її законослухняності та правомірної активності. Суспільний розвиток можливий тільки у разі підтримки на належному рівні дисципліни і правопорядку, що досягається знанням, розумінням і прийняттям громадянами офіційно закріплених правил поведінки в державі. Правова поінформованість важлива як для особи, так і для держави. Високий та якісний рівень поінформованості сприяє не тільки повній реалізації прав, свобод та законних інтересів людини,

⁶⁸ Боєр В. М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 1993. 22 с. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1171780> (дата звернення: 15.11.2021).

⁶⁹ Александров Д. О. Юридична психологія: підруч. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с. URL: https://pidruchniki.com/13560615/psihologiya/pravova_ideologiya (дата звернення: 15.12.2020).

але й розвитку демократії, підвищення ефективності управління, зміцненню законності і правопорядку в державі. Вчений вказує, що це – своєрідний «місток» між змістом юридичних приписів та їх втіленням у життя⁷⁰.

На переконання Н. Бровко, для того, щоб володіти певним багажем правових знань, формувати правові погляди, уявлення, почуття, настрої, оцінки правових явищ, необхідно для початку отримати правову інформацію. Недостатня інформація здійснює такий же негативний вплив на правосвідомість, як і надмірна. Отримавши ту чи іншу інформацію правового змісту, особа інтерпретує її відповідно до власних соціальних установок, позицій, поглядів, переконань. Кожен суб'єктивно підходить до вибору правової норми в конкретній ситуації й використовує лише ту, яка, на його думку, його стосується. Тому та кількість правової інформації, яка для однієї людини буде вважатися достатньою, для іншої буде недостатньою. Вищим показником правової інформованості є наявність навичок і вмінь користуватися отриманою правовою інформацією, правильно інтерпретувати й усвідомлено доносити її⁷¹.

Високий рівень правової поінформованості суспільства, як зауважує Я. Дупай, створює для всіх його членів можливість користуватися юридичними приписами на основі їх знання, а це в свою чергу знаходить свій вираз у здатності керуватися ними у своїй поведінці і безпосередній діяльності. Умови, які визначають рівень правової поінформованості суспільства, безпосередньо пов'язані з удосконаленням діяльності держави на шляху побудови сучасного інформаційного простору, підвищення ефективності функціонування системи державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дієвому стані, а також інформують про зміст його приписів⁷².

Генеральна Асамблея ООН у Декларації наради на високому рівні «Верховенство права на національному і міжнародному рівнях», вказала на необхідності забезпечення для всіх людей рівного доступу до системи правосуддя та важливості підвищення інформованості населення про юридичні права (п. 14)⁷³.

⁷⁰ Осипов Р. А. Правовая информированность и правосознание граждан: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2018. 26 с.

⁷¹ Бровко Н.І. Правова інформованість та її вплив на правосвідомість жителів сільської місцевості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 6. Т. 3. С. 148.

⁷² Дупай Я. М. Правова інформованість суспільства як необхідна умова функціонування правової системи. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 54.

⁷³ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 24 сентября 2012 года «Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права

У Рекомендації R(81)7 стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя Комітет міністрів Ради Європи запропонував державам-членам вживати необхідних заходів для інформування громадськості про засоби захисту прав кожної особи в судовому порядку. Державам рекомендовано здійснювати інформування про місцезнаходження і компетенцію судів; порядок звернення до суду та захисту своїх інтересів у судовому порядку. Наголошено, щоб в судах або в інших компетентних органах була оприлюднена інформація щодо процесуальних норм, за умови відсутності юридичних порад по суті справи; порядку звернення до суду і строки, впродовж яких можливий розгляд такого звернення; процесуальні вимоги та необхідні для цього документи; засоби виконання судового рішення та можливі супутні витрати (п.п. 1, 2)⁷⁴.

Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 6 (2004) зазначила, що доступ громадян до правосуддя передбачає надання належної інформації про функціонування судової системи. Громадськість має усвідомлювати природу судового провадження, його можливу тривалість, вартість та ризики неправильного використання юридичної системи. Крім того, варто забезпечити надання інформації про альтернативні засоби врегулювання спорів, які можуть бути запропоновані сторонам. Ця інформація може доповнюватися відомостями щодо важливих судових рішень (п.п. 11-14)⁷⁵.

У Висновку № 7 (2005) Консультативна рада європейських суддів наголосила, що громадяни повинні отримувати належну інформацію про організацію органів публічної влади та умов, в яких створюються закони. Для громадян важливо знати про те, як функціонують установи судової системи. Правосуддя є важливим компонентом демократичних суспільств, його метою є вирішення спорів між сторонами і, шляхом прийняття рішень, виконання як «нормативної», так і «просвітницької» ролі, надаючи громадянам відповідні настанови, інформацію та запевнення щодо права і його практичного застосування. Адекватна інформація про функції судової влади та її роль у повній незалежності від інших гілок державної влади може сприяти більшому розумінню

на національному и международном уровнях». URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/67/1> (дата звернення: 23.11.2021).

⁷⁴ Рекомендация Комитета министров государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию от 14.05.1981 № R (81)7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення: 20.09.2021).

⁷⁵ Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, Схвалено на 5 засіданні КРЄС (Страсбург, 22–24.11.2004), документ № CCJE (2004), ор. 6. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

функціонуванню судів, а також обмежень в їхній діяльності (п.п. 6, 7, 8)⁷⁶.

Згідно з Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; в Україні визнається і діє принцип верховенства права; кожному гарантується знати свої права і обов'язки (ст. 3, ч. 1 ст. 8, ч. 1 ст. 57)⁷⁷.

Зазначені конституційні положення зобов'язують державу здійснювати заходи щодо побудови і розвитку демократичного суспільства, зокрема шляхом інформування населення про напрями здійснення внутрішньої і зовнішньої політики; існуюче правове регулювання та перспективи його зміни і вдосконалення; особливості функціонування органів публічної влади та порядок звернення до них. При цьому важливо, щоб особа не тільки володіла певною правовою інформацією, але й вміла застосовувати її на практиці, адже як слушно звертає увагу У. Настояща, людина може мати тільки загальні уявлення про правову систему в суспільстві і зовсім не знати детальну сутність законів та механізмів їх у роботі⁷⁸.

Уважається, що з метою забезпечення законності та правопорядку в нашій державі мають бути створені ефективні механізми не тільки поширення інформації про існуючі права, свободи і обов'язки, але й можливості та способи їх реалізації, охорони і захисту, насамперед в органах правосуддя.

На наше переконання, в Україні найбільші труднощі у доступі до правосуддя мають малозабезпечені та соціально вразливі верстви населення, а також внутрішньо переміщені особи, люди, які проживають у сільській місцевості, на окупованих територіях та в зоні проведення операції Об'єднаних сил. Саме через необізнаність цих людей про наявні правозахисні механізми (у тому числі безкоштовні)

⁷⁶ Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство», Схвалено на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23–25.11 2005), документ № CCJE (2005), ор. № 7. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

⁷⁷ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

⁷⁸ Настояща У. В. Психологічні аспекти правової свідомості як детермінанти особистості співробітника Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1 (3). С. 192.

вони не звертаються або звертаються із запізненням до органів правосуддя (суд, адвокатура, прокуратура) чи інших інституцій.

З метою захисту прав і свобод людини і громадянина, недопущення виникнення соціальної напруженості, забезпечення законності та правопорядку вважаємо за доцільне на місцевому рівні розвивати механізми правового інформування та виховання громадян через можливості системи безоплатної правової допомоги, територіальних органів юстиції, юридичних клінік закладів вищої освіти, юридичних підрозділів місцевих органів публічної влади, громадських організацій.

Таким чином, опрацювання міжнародно-правових документів у сфері захисту прав і свобод людини, документів міжнародних організацій, доктринальних розробок вітчизняних та зарубіжних вчених, дає нам підстави для висновків про таке.

Право на судовий захист, поряд з правом на справедливий судовий розгляд, правом на ефективний засіб правового захисту та іншими складовими, сформувавши доктрину доступу до правосуддя. У світі не існує універсального визначення поняття «доступ до правосуддя». Розуміння його змісту постійно змінюється з огляду на розвиток правових відносин, інститутів держави, механізмів реалізації охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина. Це поняття постійно наповнюється новим змістом також з огляду на практику міжнародних організацій, їх інститутів та міжнародних юрисдикційних органів. У зв'язку з цим вважаємо, що існує необхідність постійного моніторингу розвитку міжнародних стандартів доступу до правосуддя, практики іноземних держав та доктринальних розробок зарубіжних вчених у цій сфері з метою виокремлення позитивних напрацювань та їх врахування у процесі вдосконалення українського законодавства та здійснення подальших наукових досліджень.

На наше переконання, у вузькому розумінні це поняття характеризує доступ індивідів до національних органів системи правосуддя, а також до міжнародних юрисдикційних інститутів для охорони, захисту та відновлення їх прав і свобод. Водночас у широкому розумінні доступ до правосуддя характеризує якісний стан правової системи (законодавство, органи державної влади, інститути громадянського суспільства, правова культура, правова свідомість, законність, правопорядок) та її здатність ефективно вирішувати правові проблеми осіб, які знаходяться під її юрисдикцією.

Вважаємо, що узагальнено доступ до правосуддя охоплює такі складові елементи як: наявність та підзвітність органів системи правосуддя; право на звернення та ефективний доступ до органів системи правосуддя; право на компетентний, безсторонній та

неупереджений розгляд звернення; право на участь у розгляді питання про належні фізичній чи юридичній особі права, свободи, інтереси та/або обов'язки; право на своєчасне вирішення справи; право на справедливе рішення; право на правову допомогу, у тому числі безкоштовну; наявність позадержавних (альтернативних) механізмів вирішення спорів; право на своєчасне виконання ухваленого рішення; право на звернення та ефективний доступ до міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини після вичерпання національних засобів правового захисту; поінформованість осіб про їх права і свободи, способи їх реалізації, охорони та захисту (правова грамотність населення); динамічність органів правосуддя, їх здатність враховувати розвиток правових відносин та сучасні потреби громадян; належне організаційне, кадрове, матеріальне, фінансове, інформаційне забезпечення органів правосуддя; неприпустимість втручання у здійснення особою свого права на доступ до органів системи правосуддя.

Цей перелік не я вичерпним і у подальшому може бути уточнений та доповнений новими складовими.

Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне наголосити, що стан забезпечення доступу до правосуддя є лакмусовим папірцем демократичних перетворень, демократичного управління, соціальної спрямованості будь-якої держави. Держави самостійно вирішують, яким чином забезпечувати кожному на своїй території доступ до правосуддя, виходячи з історичних традицій, політичних та фінансово-економічних реалій, кадрового потенціалу тощо. Незважаючи на це, вони зобов'язані створити такий організаційно-правовий механізм охорони та захисту прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, який гарантуватиме кожному справедливе вирішення упродовж розумного строку його правової проблеми компетентним, незалежним і безстороннім органом, створеним на підставі закону, і, у подальшому, вчасне виконання ухваленого рішення та, за необхідності, відшкодування завданої шкоди.

Додаток

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ З ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Організація Об'єднаних Націй

1. Загальна декларація прав людини 1948 р.
2. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.

3. Конвенція про статус біженців 1966 р.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1976 р.
5. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.
6. Конвенція про міжнародний доступ до правосуддя 1980 р.
7. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (Перша світова конференція по незалежності правосуддя, Монреаль, 1983 р.).
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.
9. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29.11.1985 г.
10. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою» від 29.11.1985 р.
11. Резолюція 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН «Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме» от 09.12.1988 г.
12. Конвенція про права дитини 1989 р.
13. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 г.
14. Основні положення про роль адвокатів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 р.).
15. Основные принципы, касающиеся роли юристов (Приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями; Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 г.).
16. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.
17. Резолюція 1325 (2000), принятая Советом Безопасности на его 4213-м заседании 31 октября 2000 г.
18. Декларация о ликвидации всех форм расовой дискриминации 2001 г.
19. Программа действий по осуществлению Декларации о ликвидации всех форм расовой дискриминации 2001 г.
20. Резолюция 60/147 Генеральной Ассамблеи ООН «Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права» от 16.12.2005 г.

21. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р.

22. Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р.

23. Загальний коментар № 32, Стаття 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд (Комітет з прав людини ООН, дев'яноста сесія, Женева, 9–27 липня 2007).

24. Резолюція 1888 (2009), прийнята Советом Безопасности Организации Объединенных Наций на его 6195-м заседании от 30.09.2009 г.

25. Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях, принята резолюцией № 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012 г.

26. Резолюция 67/187, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Принципы и руководящие положения Организации Объединенных Наций, касающиеся доступа к юридической помощи в системах уголовного правосудия» от 28.03.2013 г.

27. Резолюция 69/123, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Верховенство права на национальном и международном уровнях» от 10.12.2014 г.

28. Резолюция 69/172, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Права человека при отправлении правосудия» от 18.12.2014 г.

Рада Європи

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

2. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

3. Резолюція (76) 5 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах (прийнята Комітетом Міністрів 18.02.1976 р. на 254 засіданні заступників міністрів).

4. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації (прийнята Комітетом Міністрів 02.03.1978 р. на 284 засіданні заступників міністрів).

5. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 14.05.1981 р. на 68 засіданні).

6. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя

та суспільство» (схвалений на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23-25 листопада 2005 р.; документ № ССЈЕ (2005), ор. № 7).

7. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету міністрів державам-учасницям про свободу професійної діяльності адвокатів (прийнята Комітетом міністрів 25.10.2000 р. на 727 засіданні заступників міністрів).

8. Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення (прийнята Комітетом Міністрів 08.01.1993 р. на 484 засіданні заступників міністрів).

9. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів.

10. Велика хартія суддів. Консультативна рада європейських суддів. Основоположні принципи (прийнята у Страсбурзі, 17.11.2010 р. КРЄС (2010)).

11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі

1. Документ Копенгагенського совещання Конференції по человеческому измерению СБСЕ 1990 г.

2. Парижская хартия для новой Европы (Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже) (Париж, 21.11.1990 г.).

3. Документ Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ 1991 г.

Європейський Союз

1. Хартия основоположных прав Европейского Союза 2000 р.

2. Хартия основных принципов европейской адвокатской профессии від 25.11.2006 р.

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони у частині політичних положень (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII) 21.03.2014 р. та у частині торговельно-економічних і галузевих положень (розділи III, IV, V, VI) 27.06.2014 р.